

ЗОЛОТУХІНА Л. О.,кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2

**«ПРЕЗУМПЦІЯ ПРАВОМІРНОСТІ ПРАВОВОЇ ПОЗИЦІЇ, РІШЕННЯ
ЧИ ДІЇ ПРАЦІВНИКА» ЗА ПРОЕКТОМ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена аналізу положення п. 3 ст. 2 проекту Трудового кодексу України щодо презумпції правомірності правової позиції, рішення чи дії працівника. З'ясовано правову природу цього положення, його співвідношення із положенням ч. 2 ст. 17 проекту Трудового кодексу України. Запропоновано замінити відповідні положення єдиним правилом про тлумачення норм трудового права.

Ключові слова: *трудоправа презумпція, трудоправа фікція, тлумачення норм трудового права, правова позиція.*

Статья посвящена анализу положения п. 3 ст. 2 проекта Трудового кодекса Украины относительно презумпции правомерности правовой позиции, решения или действия работника. Выяснена правовая природа этого положения, его соотношение с положением ч. 2 в. 17 проекта Трудового кодекса Украины. Предложено заменить соответствующие положения единым правилом о толковании норм трудового права.

Ключевые слова: *трудоправовая презумпция, трудоправовая фикция, толкование норм трудового права, правовая позиция.*

The scientific article is devoted to the analysis of provision of paragraph 3, article 2 of the Labour code of Ukraine project, which states the presumption of legitimacy of legal position, decision or action of an employee. Legal nature of this provision, its correlations with paragraph 2, article 17 of the Labour code of Ukraine project, is found out.

Key words: *labour-law presumption, labour-law fiction, interpretation of norms of labour law, legal position.*

Вступ. Стаття 2 проекту Трудового кодексу України від 27 грудня 2014 року № 1658 (доопрацьований 20 травня 2015 року) [12] (далі – проект ТК України) закріплює перелік принципів правового регулювання трудових відносин, серед яких є досить цікаве положення – принцип «презумпції правомірності правової позиції, рішення чи дії працівника, якщо різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування його прав чи обов'язків» (п. 3 ст. 2 проекту ТК України).

Схоже положення міститься в ч. 2 ст. 17 проекту ТК України «Застосування актів законодавства однакової юридичної сили у разі їх неузгодженості», відповідно до якої «якщо норма закону чи іншого акта законодавства, виданого на підставі закону, або норми різних законів чи різних актів законодавства припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків працівника і роботодавця, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь і працівника і роботодавця, рішення приймається на користь працівника».

Інтерес до вказаних положень зумовлений низкою обставин: 1) вони є першим прикладом настільки явної формалізації правових презумпцій у кодифікованому акті трудового законодавства та й в трудовому законодавстві взагалі; 2) вони суттєво змінюють баланс

інтересів сторін індивідуальних трудових відносин, втілюваний у правовому регулюванні трудових відносин; і принаймні концептуальний напрям таких змін – на користь працівника – слід вважати позитивним. Більш-менш неповерховий аналіз цих положень покликає до життя і окремі питання проблемного забарвлення: 1) чи дійсно положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України є «презумпцією», як його детермінує сам проект ТК України; 2) чи є положення п. 3 ст. 2 та ч. 2 ст. 17 проекту ТК України тотожними або принаймні частково синонімічними, як вони співвідносяться; 3) який дійсний зміст цих положень, чи відповідає він дійсним намірам законодавця.

Загальнотеоретичним та галузевим аспектам правових презумпцій присвячені праці, зокрема, таких науковців, як В.К. Бабаєв, Б.А. Булаєвський, В.І. Камінська, О.А. Кузнецова, А.М. Лушніков, М.В. Лушнікова, Р.Д. Ляшенко, В.А. Ойгензіхт, Ю.А. Серіков, Я.В. Сімутіна.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правової природи та аналіз припису, який міститься в п. 3 ст. 2 проекту ТК України, щодо презумпції правомірності правової позиції, рішення чи дії працівника.

Результати дослідження. В найзагальнішому вигляді під правовою презумпцією розуміють істинне припущення про існування обставин, що мають юридичне значення.

В.К. Бабаєв, наприклад, визначав правові презумпції як закріплені в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, які засновані на зв'язку між ними і наявними фактами і які підтверджені попереднім досвідом [1, с. 14].¹

Р.Д. Ляшенко пропонує визначення презумпції у праві як припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється в законодавстві або/та у акті застосування права, може допускати винятки, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне [9, с. 8].

Логічне, натуралістичне підґрунтя, яке спостерігається у визначенні В.К. Бабаєва, Р.Д. Ляшенко («засноване на зв'язку між ними і наявними фактами, яке підтверджене попереднім досвідом»; «ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними») є доволі поширеним, передусім в класичній літературі [4, с. 3; 15, с. 168]. Однак така ознака правових презумпцій викликає справедливую критику. Звичайно, окремі презумпції дійсно відображають найбільш вірогідний стан речей. Наприклад, цивільно-правові презумпції правомірності володіння, правомірності правочину: безсумнівним є те, що у більшості випадків володілець речі володіє нею на законній підставі, а більшість правочинів є правомірною. Про інші ж презумпції (наприклад, про ті самі презумпції невинуватості або презумпції вини) такого із впевненістю сказати вже не можна. Зокрема, сам факт існування в окремих елементах єдиної системи права цих протилежних презумпцій засвідчує, що в основі їх конструювання лежить не висновок про дійсну вірогідність презюмованих положень, а геть інші мотиви. Як правильно зазначають А.М. Лушніков та М.В. Лушнікова, високий ступінь вірогідності далеко не завжди відповідає сутнісному підґрунтя правової презумпції; низка правових презумпцій може бути спрямована на встановлення переважного захисту тих чи інших соціальних інтересів; в трудовому праві правові презумпції здебільшого мають відображати соціальне призначення цієї галузі, забезпечувати захист інтересів працівника, роботодавця і держави при збереженні основного призначення галузі – охорони праці в широкому сенсі [8, с. 29–30]. До речі, сам В.К. Бабаєв визнавав, що використання правових презумпцій «визначено задачами правового регулювання» [1, с. 16].

Тому, хоча припущення правомірності правової позиції, рішення чи дії працівника, якщо різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування його прав чи обов'язків, не можна вважати таким, що має помітно відомий ступінь вірогідності, таке припущення може бути визнано правовою презумпцією, яка відображає спрямованість галузі трудового права на переважний захист працівника. Слід погодитися із Я.В. Сімутіною в тому, що «презумпції у трудовому праві у взаємозв'язку з кореспонду-

ючими їм правовими принципами виражають сутність правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин, визначають спрямованість трудового права як галузі. У них, з одного боку, відображаються вихідні принципів засади трудового права, а з іншого, у них закладений механізм реалізації цих основних засад. Як системоутворюючі фактори галузі трудового права презумпції покликані встановлювати певні гарантії для працівників від неправомірних дій роботодавця, що зумовлене захисною функцією трудового права» [14, с. 441].

Більшість визначень правової презумпції містять вказівку на те, що це є припущенням про наявність чи відсутність певного юридичного факту. Однак «правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника», яка презюмується п. 3 ст. 2 проекту ТК України, виглядає чимось більшим, ніж просто юридичним фактом, видаючись насамперед правовою оцінкою, кваліфікацією юридичного факту. Однак це не є нетиповим для правових презумпцій. Наприклад, та сама презумпція невинуватості презюмує не лише відсутність матеріально-правової вини. Це вдало ілюструють О.В. Гриненко, Г.К. Кожевніков та С.Ф. Шумілін: «можна погодитися з думкою Б.Я. Петеліна, який стверджує, що поняття «вина» и «виновність» далеко не рівнозначні» [11, с. 108–109]. Дійсно, «вина» – це кримінально-правове поняття, яким визначається одна із ознак складу злочину, а «виновність» – це процесуальний термін, який характеризує доведеність діянню, яке містить ознаки злочину» [3, с. 64]. Отже, презумпція невинуватості – це передусім презюмована і приписувана суду за замовчуванням модель оцінки діянню і відповідних правовідносин, які воно могло породити. Те саме можна сказати і про положення, яке презюмується п. 3 ст. 2 проекту ТК України.

У зв'язку з цим доволі вдалим видається визначення правових презумпцій, запропоноване Б.О. Булаєвським: «закріплена в правовій нормі, заснована на припущенні можливого моделі правового явища (юридичного факту, правовідносин тощо), застосовувана в регулюванні суспільних відносин за наявності певних визначених правовою нормою умов, за винятком випадків, коли будуть доведені обставини, які вказують на неможливість використання такої моделі» [2, с. 26–27]. Саме розуміння правової презумпції як «припущення про моделі правового явища» найбільш вдало та повно відбиває її сутність.

Правова презумпція як особливе правове положення характеризується специфічною структурою. Положення про структуру презумпції, що складається з базового факту, презюмованого факту та раціонального зв'язку між ними, обґрунтовується, зокрема, Р.Д. Ляшенко [9, с. 8, 39–43]. Як зазначає автор, структура презумпції є такою: « $P = A(n) + C \rightarrow B$, де P – презумпція; $A(n)$ – базовий факт; C – раціональний зв'язок; B – факт, що презюмується». У презумпції відправним буде базовий факт, який в минулому підлягав перевірці; до нього додається раціональний зв'язок, який веде до утворення факту, що презюмується, він поєднує ці факти. Отже, презумпція є вірогідним судженням, оскільки, із базового факту робиться припущення про вірогідне існування презюмованого факту, посилаючись на досвід та раціональний зв'язок між цими фактами» [9, с. 42–43].

При цьому Р.Д. Ляшенко [9, с. 39] відкидає думку О.А. Кузнецової про те, що норма-презумпція складається з трьох елементів і характеризується за такою схемою: «Якщо A , то припускається B , поки не доведено інше (не B)». Перший елемент вона називає гіпотезою або умовою дії презумпції, другий – диспозицією, безпосередньо самим припущенням (фактом, що презюмується), третій – контрпрезумпцією, він містить можливість спростування диспозиції [6, с. 48]. Така модель, на думку Р.Д. Ляшенко, не враховує існування неспростованих презумпцій [9, с. 39].

Водночас і модель Р.Д. Ляшенко не враховує всієї багатоманітності презумпцій. По-перше, презумпції можуть взагалі не пов'язуватися із якимись базовими фактами. Наприклад, презумпція невинуватості, презумпція правомірності правочину є безумовними (якщо, звісно, не вважати їх умовою очевидні обставини на кшталт наявності особи як такої для презумпції невинуватості, наявності правочину – для презумпції його правомірності). Тому базовий факт характерний лише для деяких презумпцій, а для деяких є відсутнім, «нульовим». Загалом же презумпція може обмежуватися єдиним обов'язковим структурним

елементом – презюмованим фактом, – який може супроводжуватися, крім того, базовим фактом та/або контрпрезупмпцією. Як і класична норма права, може мати всі три елементи: гіпотезу, диспозицію та санкцію, а може і обмежуватися гіпотезою та диспозицією або самою лише диспозицією.

Що ж стосується положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України, то тут явно вбачається двоелементна структура: базовий факт («різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника») та презюмований факт («правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника»). Виходячи з цього, бачимо, що положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України виявляється неспростовною презупмпцією.

Питання спростовності правових презупмпцій є одним із найбільш спірних у теорії правових презупмпцій, більше того, – у теорії правових припущень та теорії юридичної техніки. Одні автори допускають існування спростовних і неспростовних презупмпцій [1, с. 19]. Інші ж вважають, що презупмпції завжди є лише спростовними, а неспростовні твердження до презупмпцій не відносяться. Так, А.М. Лушніков та М.В. Лушнікова висловлюють припущення, згідно з яким «сутність правових презупмпцій визначається саме їх високим ступенем вірогідності і можливістю спростування. Неспростовні презупмпції є не чим іншим, як юридичними фікціями або подібними до них прийомами юридичної техніки» [8, с. 30]. Видається, що розходження лежать в площині розуміння істотних ознак, а отже, і критеріїв розмежування презупмпцій та фікцій, і передусім стосуються кваліфікуючих ознак останніх.

Вбачається, що основним критерієм розмежування є те, що в презупмпції презюмований факт є вірогідним (незалежно від ступеня вірогідності), а факт, що стверджується фікцією, – фіктивним, тобто завідомо хибним, таким, що не має жодного, навіть найменшого, значення вірогідності [1, с. 28; 5, с. 48; 13, с. 37–38].

Можливість спростування дійсно лежить в основі поділу правових припущень на презупмпції та фікції. Однак можливість спростування тут слід розглядати саме як принципову, абстрактну можливість, яка може бути закріплена (дозволена) законодавцем, а може й ні. Отже, правові фікції є завжди неспростовними, оскільки самі по собі є твердженнями про завідомо хибну обставину. Правові ж презупмпції є завжди потенційно спростовними, спростовними з точки зору логіки пізнання, однак їх юридична формалізація може як допускати (спростовні правові презупмпції), так і не допускати (неспростовні правові презупмпції) їх юридично значущого спростування.

Таким чином, є достатньо підстав стверджувати, що положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України є галузевою неспростовною правовою презупмпцією, яка має двоелементну структуру (базовий факт («різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника») та презюмований факт («правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника»)) і відображає спрямованість правового регулювання трудових відносин на переважну охорону та захист прав та інтересів працівників в умовах неоднозначності правового регулювання відповідних трудових відносин.

Встановивши правову природу положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України, спробуємо з'ясувати його дійсний зміст.

Почнемо з такого презюмованого факту, як «правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника». Слід насамперед зазначити, що правомірність є характеристикою особливого виду юридичних фактів – діянь, які можуть мати форму активну (дії) та пасивну (бездіяльність). «Рішення» в розумінні п. 3 ст. 2 проекту ТК України, скоріш за все, слід тлумачити як активні дії, спеціально спрямовані на настання правового наслідку. Хоча окреме виділення «рішень» працівника як форми його поведінки видається тут зайвим (можливо, це є наслідком свідомого чи несвідомого наслідування у проекті норми положень дуже подібного пп. 4.1.4 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України; в контексті останньою «правомірність рішень платника податків» видається більш вдалою та доречною). З іншого боку, звертає на себе увагу те, що п. 3 ст. 2 проекту ТК України не згадує про правомірність бездіяльності працівника, що при буквальному тлумаченні унеможливило його застосування у спорах, пов'язаних із невиконанням трудових обов'язків.

Також потребує роз'яснення і поняття «правової позиції працівника». Під правовою позицією в літературі розуміється передусім результат тлумачення норм права [7; 10; 17]. Однак, видається, що правова позиція є багатограннішим явищем, ніж просто «результат тлумачення норм права». Говорячи про «правову позицію працівника», до її складу, вірогідно, слід віднести і його бачення того, як саме мають бути застосовані ті чи інші норми трудового права до його трудових правовідносин. Доволі вдалою видається позиція О.А. Шлінькова: «Правова позиція є втіленою в певну процесуальну форму сукупністю правових ідей, які виникають під впливом певних правових знань і правосвідомості, спрямованою на вирішення певних юридичних (правових) питань і задач» [18, с. 10]. С.Є. Федик зазначає, що «правова позиція означає матеріально-правову і процесуально-правову обґрунтованість вимог» [16, с. 92]; автор відносить до правової позиції такі питання: фактичний складу вимог та їх аналізу відповідно до змісту правових норм; коло необхідних і додаткових доказів, що підтверджують правову позицію; правова кваліфікація спору; наявність права на позов; юрисдикція справи тощо [16, с. 92].

Таким чином, під «правовою позицією працівника» в розумінні п. 3 ст. 2 проекту ТК України слід розуміти комплекс формалізованих – як правило, в ході розгляду та вирішення трудового спору та у відповідній процесуальній формі (позовна заява, заперечення на позовну заяву, пояснення тощо) – ідей та тверджень працівника про наявність та характер трудових відносин, їх характеристику; наявність, характер та стан доведеності тих чи інших юридичних фактів, які мають значення для справи; наявність і дійсний зміст відповідних вказаним відносинам правових норм; вид та міру застосування вказаних норм до вказаних відносин; інші обставини, що мають значення для справи.

Базовий факт («різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника») також не є досконалим. По-перше, виходить, що, коли норми одного і того самого нормативно-правового акту припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника, розглядувана презумпція вже не може бути застосована. Видається, що це не відповідає дійсним намірам законодавця. По-друге, незрозуміло, для кого повинна мати місце «неоднозначність трактування прав та обов'язків» – для правозастосовчого органу чи для працівника. По-третє, незрозуміло, мається на увазі будь-яка неоднозначність чи лише така, яка не може бути знята завдяки застосуванню різних способів тлумачення норм права.

Непевним виглядає і зв'язок між базовим фактом та презюмованим фактом. Буквальне розуміння п. 3 ст. 2 проекту ТК України приводить до висновку, що будь-який випадок, коли «різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника», приводить до однозначного висновку про «правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника». Виходить, що у разі будь-якої «суперечливості» норм виникає формальна можливість прийняти рішення на користь працівника. При цьому геть ігнорується обов'язковий, необхідний, на нашу думку, в цьому випадку зв'язок відповідної «суперечливої» норми та рішення чи дії працівника або відповідного елемента його правової позиції.

Тепер розглянемо положення ч. 2 ст. 17 проекту ТК України. Відповідне положення видається дуже близьким до положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України, але формалізоване фактично у вигляді класичної правової норми, а не презумпції. Гіпотезою тут є «норма закону чи іншого акта законодавства, виданого на підставі закону, або норми різних законів чи різних актів законодавства припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків працівника і роботодавця, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь і працівника, і роботодавця»; диспозицією – «рішення приймається на користь працівника». Виходячи із назви ст. 17 проекту ТК України, у гіпотезі йдеться лише про випадки, коли відповідні норми мають однакову юридичну силу. Слід відзначити наявність достатнього зв'язку між гіпотезою та диспозицією: рішення приймається на користь працівника, якщо це ж рішення внаслідок неоднозначності правових норм могло б бути прийнято як на користь працівника, так і на користь роботодавця. Також позитивним, порівняно із п. 3 ст. 2

проекту ТК України, є те, що допускається можливість протиріч між нормами одного і того самого нормативно-правового акта.

Очевидним є дійсний намір законодавця при встановленні норм п. 3 ст. 2 та ч. 2 ст. 17 проекту ТК України: у всіх випадках, коли тлумачення та/або подолання колізій норм трудового права не дає можливості з'ясувати їх дійсного змісту, вважати за правильне таке тлумачення, яке відповідає інтересам працівника. Для реалізації цього наміру, на нашу думку, необхідно формально визначити у проекті ТК України не лише способи подолання колізій правових норм (ст. 17), але і способи та алгоритм тлумачення правових норм.

Крім того, положення п. 3 ст. 2 та ч. 2 ст. 17 проекту ТК України доцільно замінити єдиним приписом такого змісту: «у випадках, коли внаслідок тлумачення норм одного або кількох нормативно-правових актів неможливо однозначно встановити дійсний зміст цих норм, зокрема однозначно визначити права та обов'язки працівника і роботодавця, в інтересах вирішення справи відповідні норми тлумачаться (в межах можливих варіантів тлумачення) на користь працівника та однозначно вираженої ним правової позиції щодо існування відповідних правовідносин, їх кваліфікації, змісту, застосовуваних до них норм тощо».

Таке положення, очевидно, позбувається рис презумпції, але видається набагато узгодженішим та однозначнішим, ніж п. 3 ст. 2 та ч. 2 ст. 17 проекту ТК України. Хоча деякі автори і говорять про «презумпцію тлумачення всіх протиріч у чинному трудовому законодавстві, які неможливо усунути, на користь працівника» [8, с. 34], пропонуване нами положення є скоріше правилом тлумачення норм права, аніж правовою презумпцією.

Висновки. Положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України є галузевою неспростовною правовою презумпцією, яка має двоелементну структуру (базовий факт («різні нормативно-правові акти припускають неоднозначне трактування прав чи обов'язків працівника») та презюмований факт («правомірність правової позиції, рішення чи дії працівника»)) і відображає спрямованість правового регулювання трудових відносин на переважну охорону та захист прав працівників в умовах неоднозначності правового регулювання відповідних трудових відносин. Положення п. 3 ст. 2 проекту ТК України має низку змістовних та системних недоліків, описаних у статті. Положення п. 3 ст. 2 та ч. 2 ст. 17 проекту ТК України доцільно замінити єдиним приписом такого змісту: «у випадках, коли внаслідок тлумачення норм одного або кількох нормативно-правових актів неможливо однозначно встановити дійсний зміст цих норм, зокрема однозначно визначити права та обов'язки працівника і роботодавця, в інтересах вирішення справи відповідні норми тлумачаться (в межах можливих варіантів тлумачення) на користь працівника та однозначно вираженої ним правової позиції щодо існування відповідних правовідносин, їх кваліфікації, змісту, застосовуваних до них норм тощо».

Список використаних джерел:

1. Бабаєв В.К. Презумпции в советском праве / В.К. Бабаєв. – Горький, 1974. – 124 с.
2. Булаевский Б.А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений : [монографія] / Б.А. Булаевский. – М. : ИНФРА-М, 2014. – 240 с.
3. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе / [А.В. Гриненко, Г.К. Кожевников, С.Ф. Шумилин]. – Х. : Консум, 1997. – 97 с.
4. Каминская В.И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / В.И. Каминская. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 132 с.
5. Косович В.О. «Правові припущення» як засіб створення досконалих нормативно-правових актів України / В.О. Косович // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644. Правознавство. – С. 44–52.
6. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве / О.А. Кузнецова. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 347 с.
7. Кузьмин А.Г. К вопросу о сущности понятия «правовая позиция Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации» / А.Г. Кузьмин // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – 2013. – Т. 13. – № 2. – С. 83–87.

8. Лушников А.М. О презумпциях, фикциях и аксиомах в трудовом праве / А.М. Лушников, М.В. Лушникова // Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества : сб. науч. тр. – Вып. 10. – Ярославль : ЯрГУ, 2010. – С. 28–38.
9. Ляшенко Р.Д. Презумпції у праві: питання теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»/ Р.Д. Ляшенко. – К., 2011. – 234 с.
10. Овчаренко В.Г. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду / В.Г. Овчаренко // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 3. – С. 62–71.
11. Петелин Б.Я. Спор о вине и теория допроса обвиняемого / Б.Я. Петелин // Правоведение. – 1992. – № 5. – С. 108–114.
12. Проект Трудового кодексу України від 27 грудня 2014 року № 1658 (доопрацьований 20 травня 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=53221&pf35401=322609>.
13. Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю.А. Сериков. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 184 с.
14. Сімутіна Я.В. Правові презумпції та їх взаємозв'язок з принципами трудового права / Я.В. Сімутіна // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 439–442.
15. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М.С. Строгович. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 276 с.
16. Федик С.Є. Методико-прикладні аспекти до процесуальної діяльності адвоката у цивільних справах / С.Є. Федик // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1 (17). – С. 91–95.
17. Шевчук І.М. Поняття та юридична природа правових позицій Конституційного Суду України / І.М. Шевчук // Jurnalul juridic național: teorie și practică. – 2014. – № 6. – С. 65–68.
18. Шлиньков А.А. К вопросу о понятии правовой позиции и ее элементов / А.А. Шлиньков // Вопросы экономики и права. – 2015. – № 1. – С. 7–10.

